

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра корекційної педагогіки та інклюзивної освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ УЧНІВ ІНКЛЮЗИВНОГО
КЛАСУ»**

Виконала: студентка 2 курсу групи KorOb1-M18
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Жоян Олена Анатоліївна

Керівник:

Докучина Т.О., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри корекційної
педагогіки та інклюзивної освіти

Рецензент:

Левицький В.Е., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри логопедії та
спеціальних методик

Кам'янець-Подільський – 2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ УЧНІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ТА УЧНІВ З ТИПОВИМ РОЗВИТКОМ	7
1.1. Сутність та особливості інклюзивної освіти.....	7
1.2. Особливості формування взаємодії учнів у колективі інклюзивного класу.....	19
Висновки до першого розділу.....	37
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМИН УЧНІВ ІНКЛЮЗИВНОГО КЛАСУ	39
2.1. Мотивація дослідження взаємин учнів інклюзивного класу.....	39
2.2. Аналіз результатів дослідження.....	45
2.3. Формування позитивних взаємин учнів інклюзивного класу.....	52
Висновок до другого розділу.....	66
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність проблеми навчання дітей з особливими освітніми потребами обумовлена кількістю таких дітей, яка постійно збільшується, а відповідно ї зростає попит на спеціальну освіту. Новітнім напрямом спеціальної освіти є інклюзивне навчання, що забезпечує можливість отримання освіти дітей з особливими освітніми потребами за місцем проживання та передбачає створення для цього необхідних умов. Перед педагогами постає нова проблема формування згуртованого колективу класу, позитивної взаємодії між дітьми з особливими освітніми потребами та їхніми однолітками. Входження дитини з особливими освітніми потребами в колектив дітей з типовим розвитком, дає їм потужний ресурс для розвитку. Від того, як однолітки будуть ставитися до дітей, буде залежати їх мотивація до навчання та психологічний комфорт. Взаємодія з однолітками сприяє когнітивному, фізичному, мовленнєвому, соціальному та емоційному розвитку дітей з особливими освітніми потребами та мотивує до цілеспрямованого використання нових знань і вмінь.

В інклюзивних класах взаємодія між учнями з особливими освітніми потребами та дітьми з типовим розвитком сприяє налагодженню між ними дружніх стосунків, завдяки чому діти вчаться природно сприймати і толерантно ставитися до людських відмінностей, стають більш чуйними, готовими допомогти.

Формування позитивних взаємин дітей в інклюзивному класі є важливим напрямом роботи класного керівника. Вчитель є помічником соціального педагога, психолога в справі залучення дітей з особливими освітніми потребами до активної взаємодії з однолітками. Адже саме в ситуаціях неформального спілкування створюються найбільш адекватні умови для проведення цілеспрямованої роботи по інтеграції кожного учня з особливими освітніми потребами в соціокультурне середовище, незалежно від ступеня порушення його розвитку. Завдяки контактам із друзями діти з особливими освітніми потребами розвиваються, вчаться жити у злагоді з

людьми, у них формується взаємоповага. Діяльність вчителя щодо формування взаємодії учнів в інклюзивному класі є способом оптимізації процесу соціалізації дітей та виконує при цьому функції соціокультурної адаптації, профілактики дезадаптації, соціокультурної реабілітації.

А. Колупаєва зазначає, що усвідомлення переваг залучення дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітній простір полягає у позитивному впливові на розвиток як дітей з особливими потребами, так і їх однолітків з типовим розвитком. Ефект залучення визначається вченою за поведінковими і діяльнісними проявами дитини: бажання йти до школи, радісним настроєм від перебування в класі, позитивними змінами в результатах навчальної діяльності. Створення демократичної атмосфери в класі сприяє формуванню дружніх стосунків у дитячих колективах для того, щоб всі діти мали однакові можливості і права та відчували себе повноцінними членами класного і шкільного колективу.

Тільки дружнє спілкування, спільна участь у загальношкільних та класних заходах, підтримка у подоланні труднощів сприятимуть формуванню згуртованого колективу інклюзивного класу, що створює позитивні умови для включення дітей з особливими освітніми потребами в соціум як повноправних членів.

Аналіз досліджень і останніх публікацій вчених свідчить, що науковці (В. Бондар, Л. Вавіна, Е. Данілавічюте, В. Засенко, Т. Ілляшенко, А. Колупаєва, С. Литовченко, С. Миронова, Д. Мітчелл, Т. Сак, Н. Шматко, Д. Харві, Л. Шипіцина та ін.) досліджують різні аспекти інклюзивної освіти. Дослідженню проблем взаємин учнів інклюзивного класу, формуванню соціальних стосунків присвячені окремі дослідження вчених (Р. Коззуол, А. Конопльова, Т. Лещинська, І. Лошакова, Е. Новіцкі, В. Олешкевич, О. Чопік та ін.). Все ж залишилося ще багато невисвітлених аспектів цієї проблеми, зокрема особливості взаємодії учнів інклюзивного класу є актуальною проблемою, що потребує детального вивчення.

Актуальність проблеми взаємин учнів інклюзивного класу обумовило вибір теми дослідження: «Особливості взаємодії учнів інклюзивного класу».

Мета дослідження – розробка педагогічних умов формування позитивних взаємин учнів інклюзивного класу.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми взаємин учнів в інклюзивному класі.
2. Розробити методику дослідження взаємин учнів інклюзивного класу.
3. Експериментальним шляхом визначити особливості взаємин між учнями з особливими освітніми потребами та їхніми однолітками з типовим розвитком.
4. Провести кількісний і якісний аналіз результатів дослідження.
5. Розробити педагогічні умови формування позитивних взаємин учнів інклюзивного класу.

Об'єкт дослідження – виховний процес в інклюзивному класі.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування позитивних взаємин учнів інклюзивного класу.

Методи дослідження:

– теоретичні: аналіз загальної та спеціальної літератури з проблеми дослідження з метою з'ясування стану вивчення досліджуваної проблеми, узагальнення та систематизація теоретичних положень;

– емпіричні: соціометрія (соціометрична методика застосовувалась для діагностики взаємин в класі з метою їх поліпшення), методика «Оцінка друзіві», методика незакінченні речення «Наш клас».

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості використання отриманих результатів для виховної роботи педагогів з дітьми інклюзивних класів. Результати дослідження також можуть використовуватись студентами при вивченні педагогіки інклюзивної освіти, проходженні психолого-педагогічної практики в закладах загальної середньої освіти з інклюзивною формою навчання.

Апробація результатів дослідження здійснювалась на студентській науковій конференції за підсумками науково дослідної роботи студентів та магістрантів факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології (м. Кам'янець-Подільський квітень, 2019). Результати дослідження відображенні у публікації в збірнику студентських наукових робіт.

Структура та обсяг магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (51 найменування). Загальний обсяг магістерської роботи - 77 сторінок, з них – 70 сторінок основного тексту.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Аналіз літературних джерел засвідчив, що впровадження інклюзивного навчання в освітній простір окреслює коло проблемних питань, що потребують вирішення. Однією з актуальних проблем інклюзивної освіти є формування позитивних взаємин учнів з особливими освітніми потребами та учнів з типовим розвитком.

Інклюзивні освітні послуги охоплюють усі аспекти академічного і суспільного життя учня та включають формування індивідуального навчального плану, створення сприятливого навчального середовища, забезпечення допоміжними послугами та супроводом фахівців тощо. Інклюзивна форма навчання – спосіб організації навчальної діяльності, який передбачає роботу вчителя з учнями різного рівня психофізичного розвитку в умовах аудиторного і позааудиторного навчання.

Завдяки цілеспрямованому спілкуванню з однолітками у дітей з особливими потребами поліпшується когнітивний, мовленнєвий, соціальний та емоційний розвиток. При цьому ровесники відіграють роль моделей для таких дітей. У дітей є можливості для налагодження дружніх стосунків з однолітками з типовим розвитком й участі в громадському житті. Оволодіння новими вміннями та навичками відбувається функціонально, а не теоретично. Навчання проводиться з орієнтацією на сильні якості, здібності та інтереси дітей. Водночас діти з типовим розвитком вчаться природно сприймати і толерантно ставитися до людських відмінностей, налагоджувати й підтримувати дружні стосунки з людьми, які відрізняються від них. Вони навчаються співпраці, а також поводитися нестандартно, бути винахідливими та співчутливими.

Формування позитивних взаємин в інклюзивному класі є однією з ключових проблем інклюзивної освіти, що потребує вирішення. Налагодження товариських стосунків учнів інклюзивного класу, основаних на принципах взаємоповаги, взаєморозуміння, прийняття усіх індивідуально-

психологічних особливостей є важливим завданням команди психолого-педагогічного супроводу.

2. На основі аналізу літературних джерел було визначено актуальним та необхідним дослідження взаємин учнів в інклюзивному класі. Метою констатувального етапу дослідження було визначення особливостей взаємин учнів інклюзивного класу. Для дослідження нами було обрано наступні методи: соціометрія; методика «Оцінка друзів»; методика незакінченні речення «Наш клас»; спостереження.

На основі результатів усіх методик визначались особливості взаємин учнів інклюзивного класу, зокрема: соціометричний статус кожного учня в системі міжособистісних стосунків у класному колективі та учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивному класі; ступінь згуртованості-роз'єднаності в інклюзивному класі; внутрішньо групові підсистеми, згуртовані утворення, на чолі яких можуть бути свої неформальні лідери; рівень взаємодії між учнями інклюзивного класу; наскільки учні з особливими освітніми потребами включенні у колектив класу; чи виникають (як часто) конфлікти між чунями з особливими освітніми потребами та однокласниками з типовим розвитком; чи наявні дружні, товариські стосунки учнів з особливими освітніми потребами та учнів з типовим розвитком.

3. Результати дослідження засвідчили, що у класі присутні «Бажанні», «Неприйняті» та «Ізольовані» учні. Серед учнів класу не було виявлено «Зірок». В загальному показники соціометрії засвідчили, що найбільшу частину учнів становлять «Неприйняті», що є негативним для формування взаємин у колективі. Учениця з особливим освітніми потребами входить у групу «Неприйняті» за показниками соціометрії. Проте входить в групу «Бажані» за методикою «оцінка друзів». Учні з типовим розвитком висловили бажання подружитись з цією ученицею, що є позитивним показником її включення у колектив класу. У процесі дослідження також виявлено середній рівень взаємодії та взаємин учнів інклюзивного класу.

Визначенні особливості взаємин учнів з особливими освітніми потребами та учнів з типовим розвитком інклюзивного класу обумовлюють пошук шляхів для формування позитивних взаємин у класі.

4. Метою формувального експерименту була розробка педагогічних умов формування позитивних взаємин в інклюзивному класі, зокрема: налагодження співпраці закладу загальної середньої освіти з дошкільними закладами освіти; формування психологічної готовності учнів з типовим розвитком до спільного навчання з однокласниками з особливими освітніми потребами; підготовка дитини з особливими освітніми потребами до включення у колектив ровесників-однокласників; адаптація навчального середовища; співпраця з батьками; створення позитивної та толерантної атмосфери в шкільному середовищі; систематичне проведення зборів класу.

Виконане дослідження має загальну практичну спрямованість. Було педагогічні умови, спрямовані на формування позитивних взаємин учнів інклюзивного класу, які можуть бути використані в практиці роботи з учнями інклюзивних класів.

Проведене дослідження потребує подальшого вивчення, зокрема перспективним напрямом дослідження буде апробація розроблених умов формування позитивних взаємин учнів інклюзивного класу та розробка програми тренінгу, спрямованого на формування колективної взаємодії учнів інклюзивного класу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акатов Л.И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Психологические основы: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед./ Л.И. Акатов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 368 с.
2. Акіменко В.М. Формування культури взаємин учнів старшого шкільного віку / В.М. Акіменко // Таврійський вісник освіти. – 2015. – № 4(52). – С. 100-104.
3. Банч Г. Влияние специального и инклюзивного образования на установки сверстников: практическое и теоретическое исследование/ Г. Банч, Э. Валео//Журнал исследований социальной политики. – 2008. – Т.6. – №1. – С.23-52.
4. Бевзенко В.В. Психолого-педагогічний супровід інклюзивного навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку в умовах початкової школи [Електронний ресурс] / В.В. Бевзенко // Психологія. – Режим доступу: <https://naurok.com.ua/psihologo-pedagogichniy-suprovid-inklyuzivnogo-navchannya-ditey-z-porushennyami-psihofizichnogo-rozvitku-v-umovah-pochatkovo-shkoli-53982.html>.
5. Бут Т.И. Политика включения и исключения в Англии: в чьих руках сосредоточен контроль / Т.И. Бут // Социальная эксклюзия в образовании. – М. – 2003. – С. 17-22.
6. Василюк А. Сучасні освітні системи / А. Василюк, Р. Пахоцінський, Н. Яковець. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2002. – 139 с.
7. Даніеле Е.Р. Сворення інклюзивних класів / Е.Р. Даніеле, К. Стаффорд // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: наук.-метод. зб. ; редкол.: Н. Софій, І. Єрмаков. – К. : Контекст, 2000. – 336 с.
8. Даніелс Елен Р. Залучення дітей з особливими потребами до системи загальноосвітніх класів / Р. Елен Даніелс, Кей.Стаффорд. – Л. : Тов. «Надія», 2002. — С. 23 .

9. Данілавічюте Е. Діти з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі / Е. Данілавічюте // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2018. – № 3. – С. 7–19.

10. Дмитренко К.А. Працюємо з «особливою» дитиною у «звичайній»школі / К.А. Дмитренко, М.В. Коновалова, О.П. Семиволос. – Харків : Основа, 2018. – 120 с.

11. Ілляшенко Т. Інтеграція дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітній заклад / Т. Ілляшенко // Соціальний педагог. – 2009. – №5. – С. 26-35.

12. Інклюзивна освіта від А до Я: poradnik для педагогів і батьків / укладачі Н.В. Заєркова, А.О. Трейтяк. – К., 2016. – 68 с.

13. Казачінер О. Створення вчителем інклюзивного освітнього середовища на заняттях з іноземної мови / О. Казачінер // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. – 2019. – Вип. 1. – С. 20-29.

14. Клімова К.Я. Основи культури і техніки мовлення : навчальний посібник для студентів вищих навч. закладів / К.Я. Клімова. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Ліра, 2007. – 240 с.

15. Кляп М.І. Налагодження взаємодії в умовах інклюзії / М.І. Кляп // Сучасні педагогіка і психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – 2017. – 144 с. – С.23-25.

16. Кобильченко В.В. Наукові аспекти психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами / В.В. Кобильченко, І.М. Омельченко // Вісник науково-дослідної лабораторії інклюзивної педагогіки. – 2019. – Вип. V. – С. 120-123.

17. Коззуол М. Роль учнів без психофізичних відхилень у становленні соціальної компетенції однолітків з порушеннями інтелектуального розвитку в інклюзивних класах [Електронний ресурс] / М. Коззуол, Р. Фріз, З. Лютфійя. – Режим доступу:

www.canadaukraine.org/LastiwkaArticles/Article3_Inclusion%20of%20Learning%20Disabled%20Students_Nowicki_Sandieson.pdf.

18. Колупаєва А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія / А. Колупаєва. – К. : Самміт – Книга, 2009. – 272 с.

19. Колупаєва А. Концептуальні аспекти інклюзивної освіти / Інклюзивна школа: особливості організації та управління: навч.-метод. посіб. / А.А. Колупаєва, Ю.М. Найда, Н.З. Софій та ін.; за заг. ред. Л.І. Даниленко. – К., 2007. – 128 с.

20. Колупаєва А.А. Основи інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / за заг. ред. А.А. Колупаєвої. – К. : «А.С.К.», 2012. – 308 с.

21. Лапін А.В. Організація інклюзивного освітнього середовища в закладах освіти / А.В. Лапін // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови : наук.-метод. зб. / за ред. В.В. Засенка, А.А. Колупаєвої ; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. – Київ ; Чернівці, 2017. – Вип. 12. – С. 70-78.

22. Лейсер І. Оцінюємо інклюзію. Вивчення батьківських поглядів і чинників, що впливають на їх формування [Електронний ресурс] / І. Лейсер, Р. Кірк // International Journal of Disability, Development and Education . – 2004. – № 3. – С. 1-17. – Режим доступу: http://www.education-inclusive.com/wp-content/docs/Leyser-Kirk_2004_UKR.pdf.

23. Мороз Л.М. Організаційно-змістовний аспект професійної діяльності асистента вчителя закладу загальної середньої освіти з інклюзивною формою навчання / Л.М. Мороз // Молодий вчений. – 2018. – № 11 (63). – С. 687-690.

24. Миронова С.П. Командний підхід до психолого-педагогічного супроводу дітей з вадами психофізичного розвитку в умовах інклюзивної освіти / С.П. Миронова / Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – Луганськ : Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. – № 14(225). – Ч. II. – С. 108-112.

25. Миронова С.П. Педагогіка інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / С.П. Миронова. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. – 164 с.

26. Михайлова Л.В. Учимся бути добрими людьми / Л.В. Михайлова // Початкове навчання та виховання. – 2018. – № 28/29. – С. 71–74.

27. Новак М.В. Теоретичні основи формування комунікативної компетентності молодших школярів / М.В. Новак // Початкова школа.– 2014.– №2. – С.56-58.

28. Новіцкі Е.А. Інклюзія учнів з порушенням розвитку: ставлення і запропоновані підлітками стратегії / Е.А. Новіцкі, Р. Сендизон. – Канадсько-українська мережа досліджень (КУМД). — 2007. — 15 с.

29. Образовательная интеграция и социальная адаптация лиц с ограниченными возможностями: пособие для учителей, психологов и родителей детей с ограниченными возможностями / А.Н. Коноплева. – Мн. : НИО, 2005. – 260 с.

30. Опыт работы интегративного детского сада / сост. В.В. Алексеева, И.В. Сошина. — М. : Теревинф, 2004. –184 с.

31. Погорелова Т.В.Формування комунікативної компетентності першокласників. /Т.В. Погорелова.// Початкове навчання та виховання. – 2018 –№13-15. – С.44-50.

32. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.08.2011р. № 872 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/activity/education/>.

33. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі: програмно-методичний комплекс / А.А. Колупаєва, Е.А. Данілавичюте, С.В. Литовченко // Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі : навч.-метод. посібн. – К. : Видавнича група «А. С. К.», 2012. – 197 с.

34. Пушкаренко В.П. Психолого-педагогічний супровід дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного навчання в Тальнівській загальноосвітній школі I-II ступенів №3 / В.П. Пушкаренко //Інклюзивна освіта для дітей з особливими освітніми потребами: стан упровадження в Черкаській області / укладач І.М. Литвин. –Черкаси, 2016. – С. 51-59.

35. Сабат Н. Соціально-педагогічний аспект інклюзивного навчання / Н. Сабат // Соціальний педагог. – 2008. – №3. – С.42 – 46.

36. Савельєва Н. Формування толерантного ставлення в соціумі до дітей із обмеженими психофізичними можливостями / Н. Савельєва // Становлення особистості дитини в умовах сучасного розвитку суспільства: соціально-педагогічний, корекційний і медичний аспекти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. Н.Г. Пахомової ; Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Полтав. обл. благодійний фонд "Громадське здоров'я" та ін. – Полтава, 2017. – С. 252–255.

37. Тараненко І. Розвиток життєвої компетентності та соціальної інтеграції: досвід європейських країн/ І. Тараненко// Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: наук. метод. зб./ редкол.: Н. Софій, І. Єрмаков. – К. : Контекст, 2000 – 187 с.

38. Таранченко О. Тенденції сучасної освіти: роль педагога у створенні ефективної інклюзивної школи / О. Таранченко// Дефектологія. Особлива дитина: навчання та виховання. – 2011. – №1. – С. 18-24.

39. Таранченко О.М. Діти з особливими потребами в загальноосвітнім у просторі: початкова ланка. Путівник для педагогів : навчально-методичний посібник / О.М. Таранченко — Київ, 2010. — 96 с.

40. Холковська І.Л. Корекційна педагогіка / І.Л. Холковська. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2007. – 328 с.

41. Холостова Е.И. Социальная реабилитация : учебное пособие / Е.И. Холостова, Н.Ф. Дементьева. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2006. – 340 с.

42. Хохліна О. Корекційно-розвивальна робота в системі загальної освіти / О. Хохліна // Дефектологія. – 2000. – № 2. – С.39-42.

43. Чопік О.В. До проблеми актуальності стосунків в учнівському колективі інклюзивного класу/ О.В. Чопік// Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна / за ред. О.В. Гаврилова, В.І. Співака. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. XV. – С. 431–435.

44. Чопік О.В. До проблеми наступності у роботі дитячого садка і школи в умовах інклюзії/ О.В. Чопік// Педагогічна освіта : теорія і практика: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2011. – Вип. 9. – С. 260–264.

45. Чопік О.В. Роль педагогів у становленні учнівських соціальних зв'язків у інклюзивному класі/ О.В. Чопік// Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна / за ред. О.В. Гаврилова, В.І. Співака. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. – Вип. XVII: у 2 ч. – Ч. 1. –С.171-178.

46. Чопік О.В. Формування взаємин дітей з вадами опорно-рухового апарату із здоровими ровесниками в умовах інклюзивного навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Чопік О.В. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2013. – 18 с.

47. Чопік О.В. Формування взаємин учнів інклюзивного класу: методичний посібник / О.В. Чопік // Кам'янець-Пождільський : Науково-методичний центр ЗОШ № 7. – 2016. – 50 с.

48. Шама О. Залучення батьків до навчально-виховного процесу / О. Шама //Початкова освіта.– 2004.– № 7. – С. 14-21.

49. Шипицина Л.М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушениями интеллекта / Л.М. Шипицина. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Речь, 2005. – 477 с.

50. Шульга О. Система інклюзивної освіти як об'єкт державного управління в Україні / О. Шульга, О. Царькова, К. Сахарова // Public Administration and Local Government. – 2019. – 2(41). – С. 99-108.

51. Юнг К.Г. Аналитическая психология. Ее теория и практика. Тевистокские лекции, исследование процесса индивидуализации / К.Г. Юнг. – М. : Рефл-бук; Киев : Ваклер, 1998. – 295 с.